

Avodah Zarah 54b - עולם כמנהגו נוהג - What does this mean theologically

In grappling with the persistence of pagan worship and its idols, the rabbis offer the concept: עולם כמנהגו נוהג. This concept is used to explain not only the persistence of idolatry, but why God does not intervene to stop natural consequences of bad deeds, such as adultery or theft. What does this concept truly mean, and how does it relate to the concept of השגחה אלוקית, Divine Providence?

Questions? Comments? Email dinanddof@gmail.com

1. תוספתא עבודה זרה ז:ג

...שאלו פילוסופין את הזקנים ברומי אם אין רצונו בעבודת כוכבים מפני מה אינו מבטלה אמרו להן אילו לדבר שאין העולם צורך בהן היו עובדין היה מבטלו הרי הן עובדין לחמה וללבנה לכוכבים ולמזלות יאבד עולמו מפני השוטים אלא הנח לעולם שינהג כמנהגו ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין. גב זרעים לזרוע לא סופן לצמח בא על אשת איש אין סופו לילד אלא הנח לעולם שינהג כמנהגו ושוטים שקלקלו יבואו ויתנו את הדין.

...Philosophers asked the elders in Rome, if it is not [God's] will [that people should engage in] idolatry, why does God not eliminate it? They said to them, if they were worshipping [only] objects upon which the world does not depend, God would eliminate it. But they worship the sun and the moon and the stars and the constellations. Should God destroy the world on account of fools? Rather God leaves the world to follow its course and the fools who sinned will in the future be given to judgment. The one who steals seeds for planting, [the seeds'] end should not be to sprout. The one who had sex with another man's wife, his end should not be to beget a child. But [God] leaves the world to follow its course and the fools who sinned will come to be subject to justice.

2. ירושלמי עבודה זרה ד:ז

הלכה: שאלו את הזקנים ברומי כולי. גזל זרע וזרע אין סופו לצמח. הבא על אשת איש אין סופו להוליד ממזר. אלא הניחו לעולם שינהג כמנהגו. שוטים שקלקלו עתידין ליתן דין וחסבון.
HALAKHAH: "The Elders were asked in Rome," etc. If somebody stole seeds and sowed, would it not grow in the end? If somebody sleeps with a married woman, would he not in the end cause a bastard to be born? But let the world continue its usual way. The stupid who misbehave will in the future have to account for their deeds.

3. בבלי עבודה זרה נד:

גמ' תנו רבנן: שאלו פילוסופין את הזקנים ברומי: אם א-להיכם אין רצונו בעבודה זרה, מפני מה אינו מבטלה? אמרו להם: אילו לדבר שאין העולם צורך לו היו עובדין, הרי הוא מבטלה. הרי הן עובדין לחמה וללבנה ולכוכבים ולמזלות, יאבד עולם מפני השוטים? אלא עולם כמנהגו נוהג, ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין.

GEMARA: The Sages taught: Certain philosophers [*filosofin*] asked the Jewish Sages who were in Rome: If it is not your God's will that people should engage in idol worship, for what reason does God not eliminate it? The Sages said to them: Were people worshipping only objects for which the world has no need, God would eliminate it. But they worship the sun and the moon and the stars and the constellations. Should God destroy the world because of the fools? Rather, the world follows its course, and the fools who sinned will be held to judgment in the future for their transgressions.

דָּבָר אַחֵר: הָרִי שְׁגָזַל סָאָה שֶׁל חֲטִיִּים [וְהֵלֵךְ] וְזָרְעָהּ בְּקֶרְקַע — דִּין הוּא שֶׁלֹּא תִצְמַח, אֲלָא עוֹלָם כְּמִנְהֵגוֹ נוֹהֵג וְהוֹלֵךְ, וְשׁוֹטִים שֶׁקִּלְקְלוּ עֲתִידִין לִיתֵן אֶת הַדִּין.

The *baraita* presents another matter that illustrates the same concept: Consider the case of one who stole a *se'a* of wheat and went and planted it in the ground. By right it should not grow. But the world goes along and follows its course and the fools who sinned will be held to judgment in the future for their transgressions.

דָּבָר אַחֵר: הָרִי שֶׁבָּא עַל אִשְׁתּוֹ חֲבִירוֹ — דִּין הוּא שֶׁלֹּא תִתְעַבֵּר, אֲלָא עוֹלָם כְּמִנְהֵגוֹ נוֹהֵג וְהוֹלֵךְ, וְשׁוֹטִים שֶׁקִּלְקְלוּ עֲתִידִין לִיתֵן אֶת הַדִּין.

The *baraita* presents another matter that illustrates the same concept: Consider the case of one who engaged in intercourse with the wife of another. By right she should not become pregnant. But the world goes along and follows its course and the fools who sinned will be held to judgment in the future for their transgressions.

וְהֵינּוּ דְאָמַר רִישׁ לָקִישׁ: אֲמַר הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא: לֹא דִיִּין לְרָשָׁעִים שֶׁעוֹשִׂין סָלַע שְׁלִי פּוּמְבִי, אֲלָא שְׁמַטְרִיחִין אוֹתִי וּמַחְתִּימִין אוֹתִי בְּעַל כָּרְחִי.

And this is as Reish Lakish says: The Holy blessed One said: Is it not enough for the wicked that they treat My die for a *se'a* coin as if it were ownerless [*pumb*], using it without My permission and against My will (by causing pregnancy through adultery)? But moreover, they also trouble Me and cause Me to sign the result of their actions against My will (as I allow the child to be born).

4. רמב"ם שמונה פרקים פרק ח' (Rambam's Introduction to Pirke Avot)

אמנם המאמר המפורסם בין הבריות – ואפשר למצוא מעין זה בשיחת החכמים וכתוב בספרים – שקימת האדם ושיבתו וכל תנועותיו הן בחפץ השם יתברך ורצונו, הוא מאמר נכון רק מצד ידוע, וזה כמי שהשליך אבן באוויר וירדה למטה. אם אמרנו בה: "שבחפץ הא-לוהים ירדה למטה", הרי זה מאמר נכון, הואיל והא-לוהים חפץ שתהיה הארץ בכללה במרכז, ולפיכך כל אימת שהושלך חלק ממנה למעלה, סופו שיתנועע אל המרכז. וכן כל חלק מחלקי האש מתנועע למעלה בחפץ שהיה, שתהא האש מתנועעת למעלה. לא שהאלוהים חפץ עתה, עם תנועת חלק זה מן הארץ, שיתנועע למטה.

As regards the theory generally accepted by people, and likewise found in rabbinical and prophetic writings, that a person's sitting and rising, and in fact all of their movements, are governed by the will and desire of God, it may be said that this is true

only in one respect. Thus, for instance, when a stone is thrown into the air and falls to the ground, it is correct to say that the stone fell in accordance with the will of God, for it is true that God decreed that the earth and all that goes to make it up, should be the centre of attraction, so that when any part of it is thrown into the air, it is attracted back to the centre. Similarly, all the particles of fire ascend according to God's will, which preordained that fire should go upward. But it is wrong to suppose that when a certain part of the earth is thrown upward God wills at that very moment that it should fall.

ועל זה חולקים ה"מדברים", כי שמעתי אומרים: "החפץ בכל דבר, עת אחר עת תמיד", ולא כך נאמין אנחנו, כי אם החפץ היה בששת ימי בראשית, והדברים כולם נוהגים לפי טבעיהם תמיד, כמו שאמר: "מה שהיה הוא שיהיה, ומה שנעשה הוא שיעשה, ואין כל חדש תחת השמש" (קהלת א, ט).

The *Mutakallimun* are, however, of a different opinion in this regard, for I have heard them say that the Divine Will is constantly at work, decreeing everything from time to time. *Cf. *Moreh*, I, 73. *Sixth Proposition*. See *Munk*, *Guide*, I, p. 286, n. 3. We do not agree with them, but believe that the Divine Will ordained everything at creation, and that all things, at all times, are regulated by the laws of nature, and run their natural course, in accordance with what Solomon said, "As it was, so it will ever be, as it was made so it continues, and there is nothing new under the sun".

ולפיכך הוצרכו החכמים לומר, כי כל המופתים היוצאים מן הרגיל, שהיו ושהיו על פי הייעוד, כולם קדם להם החפץ בששת ימי בראשית. והושם בטבע הדברים מאותה שעה ואילך, שיתרחש בהם מה שיתרחש. וכשהתרחש בזמן שהיה צריך, חשבוהו לדבר שנתחדש עתה, ואינו כך. וכבר הרחיבו הדברים בעניין הזה במדרש קהלת וזולתו.

This occasioned the sages to say that all miracles which deviate from the natural course of events, whether they have already occurred, or, according to promise, are to take place in the future, were fore-ordained by the Divine Will during the six days of creation, nature being then so constituted that those miracles which were to happen really did afterwards take place. Then, when such an occurrence happened at its proper time, it may have been regarded as an absolute innovation, whereas in reality it was not. The Rabbis expatiate very much upon this subject in the *Midrash Koheleth* and in other writings.

ועוד להם מאמר בעניין הזה: "עולם כמנהגו נוהג" ותמצאם תמיד, בכל דבריהם, עליהם השלום, שנמנעים מתת הרצון בדבר אחר דבר, ובעת אחר עת. ועל האופן הזה יאמר באדם כשקם וישב: "בחפץ אלוהים קם וישב". רצוני לומר, שהושם בטבעו, בעיקר מציאות האדם, שיקום וישב בבחירתו. לא שהוא חפץ עתה בקומו, שיקום או שלא יקום: כשם שאינו חפץ עתה בנפילת האבן הזאת, שתיפול או שלא תיפול.

And they have a statement in reference to this matter: "Everything follows its natural course". In everything that they said, you will always find that the Rabbis (peace be unto

them) avoided referring to the Divine Will as determining a particular event at a particular time. When, therefore, they said that a person rises and sits down in accordance with the will of God, their meaning was that, when humanity was first created, its nature was so determined that rising up and sitting down were to be optional to the human being; but they as little meant that God wills at any special moment that man should or should not get up, as God determines at any given time that a certain stone should or should not fall to the ground.

כללו של דבר שתאמין: שכשם שחפץ האלוהים שיהיה האדם זקוף הקומה, רחב החזה, בעל אצבעות – כך חפץ שיהא מתנועע ונח מעצמו, ויעשה מעשים בבחירתו, אין כופה אותו בהם ולא מעכב בידו, כמו שהתבאר בתורת אמת. ואמר, מברר ענין זה: "הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע" וגו' (בראשית ג, כב), וכבר באר התרגום שיעור הכתוב: "ממנו לדעת טוב ורע". כלומר: הן מין זה של אדם היה יחיד בעולם, ואין מין שני דומה לו בענין הזה, שיהא הוא מעצמו, בדעתו ובמחשבתו, יודע הטוב והרע, ועושה כל מה שהוא חפץ, ואין מי שיעכב בידו.

The sum and substance of the matter is, then, that you should believe that just as God willed that human beings should be upright in stature, broad-chested, and have fingers, likewise did God will that people should move or rest of their own accord, and that their actions should be such as their own free will dictates to them, without any outside influence or restraint, which fact God clearly states in the truthful Law, which elucidates this problem, when it says, "Behold, the human is become as one of us to know good and evil". The *Targum*, in paraphrasing this passage, explains the meaning of the words *mimmenu lada'at tob wara'*. The human has become the only being in the world who possesses a characteristic which no other being has in common with humans. What is this characteristic? It is that by and of themselves humans can distinguish between good and evil, and do that which they please, with absolutely no restraint.

וכיון שכן הוא: "פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם" (שם) ואחר שהתחייב זה במציאות האדם, רצוני לומר: שיעשה בבחירתו מעשי הטוב והרע לכשיחפץ; התחייב לימודו דרכי הטוב, ושיצווה ויזהר, ושייענש ויקבל שכר. והיה כל זה ביושר. וראוי לו שירגיל עצמו במעשים הטובים עד שיגיעו לו המעלות. ויתרחק מן המעשים הרעים עד שיסורו ממנו הפחיתויות שהיו בו. ואל יאמר שכבר הגיע למצב, שאי אפשר לשנותו, הואיל וכל מצב אפשר לשנותו מן הטוב אל הרע ומן הרע אל הטוב, והוא הבוחר בכך. וכלפי ענין זה ובגללו הבאנו כל מה שזכרנוהו בדבר הציות והמרי.

Since, then, this is so, it would have even been possible for Adam to have stretched out his hand, and, taking of the tree of life, to have eaten of its fruit, and thus live forever. Since it is an essential characteristic of the human being's makeup to act of one's own free will act morally or immorally, doing just as one chooses, it becomes necessary to teach humanity the ways of righteousness, to command and exhort them, to punish and reward them according to their deserts. It behooves humanity also to accustom themselves to the practice of good deeds, until one acquires the virtues corresponding

to those good deeds; and, furthermore, to abstain from evil deeds so that one may eradicate the vices that may have taken root inside. Let one not suppose that one's characteristics have reached such a state that they are no longer subject to change, for any one of them may be altered from the good to the bad, and vice versa; and, moreover, all in accordance with one's own free will. To confirm this theory, we have mentioned all these facts concerning the observances and the transgressions of the Law.

5. רמב"ם משנה תורה ספר שופטים הלכות מלכים ומלחמותיהם יב:א

אֵל יַעֲלֶה עַל הַלֵּב שְׂבִימוֹת הַמַּשִּׁיחַ יִבְטֹל דְּבַר מִמֶּנְהֶגוּ שֶׁל עוֹלָם. אוֹ יִהְיֶה שֶׁם חֲדוּשׁ בְּמַעֲשֵׂה בְּרָאשִׁית. אֲלֵא עוֹלָם כְּמִנְהֶגוּ נוֹהֵג. וְזֶה שֶׁנֶּאֱמַר בִּישְׁעָה (ישעיה יא, ו) "וְגַר זֶאֵב עִם כֶּבֶשׂ וְנֹמֵר עִם גְּדִי יִרְבֹּץ" מִשָּׁל וְחִידָה. עֵינֵי הַדְּבַר שֶׁיְהִי יִשְׂרָאֵל יוֹשְׁבֵין לְבֶטֶח עִם רִשְׁעֵי עֶכוּ"ם הַמַּשׁוּלִּים כְּזֶאֱב וְנֹמֵר. שֶׁנֶּאֱמַר (ירמיה ה, ו) "זֶאֵב עֲרֹבוֹת יִשְׁדָּדֵם וְנֹמֵר שֶׁקֶד עַל עֲרִיקֵם". וְיִחַזְרוּ כָּלֵם לְדַת הָאֱמֶת. וְלֹא יִגְזְלוּ וְלֹא יִשְׁחִיתוּ. אֲלֵא יֵאָכְלוּ דְבַר הַמִּתֵּר בְּנֶחֱת עִם יִשְׂרָאֵל. שֶׁנֶּאֱמַר (ישעיה יא, ז) "וְאֶרְיָה כִּבְקָר יֹאכֹל תֵּבֶן". וְכֵן כָּל כִּיּוֹצֵא בְּאֵלוֹ הַדְּבָרִים בְּעֵינֵי הַמַּשִּׁיחַ הֵם מַשְׁלִים. וּבִימוֹת הַמֶּלֶךְ הַמַּשִּׁיחַ יִדְעַע לְכָל לֵאמֹר זֶה דְּבַר הָיָה מִשָּׁל. וְמָה עֵינֵי רְמָזוֹ בָּהֶן: Do not presume that in the Messianic age any facet of the world's nature will change or there will be innovations in the work of creation. Rather, the world will continue according to its pattern.

Although Isaiah 11:6 states: 'The wolf will dwell with the lamb, the leopard will lie down with the young goat,' these words are a metaphor and a parable. The interpretation of the prophecy is as follows: Israel will dwell securely together with the wicked gentiles who are likened to a wolf and a leopard, as in the prophecy Jeremiah 5:6: 'A wolf from the wilderness shall spoil them and a leopard will stalk their cities.' They will all return to the true faith and no longer steal or destroy. Rather, they will eat permitted food at peace with Israel as Isaiah 11:7 states: 'The lion will eat straw like an ox.' Similarly, other Messianic prophecies of this nature are metaphors. In the Messianic era, everyone will realize which matters were implied by these metaphors and which allusions they contained.

6. עקידת יצחק (ר' יצחק עראמה, 15th c.) בראשית שער ג – שם אלוהות בבריאה

ואולם מה שעוררנו עליו מהזכיר שם א-להים בכל פרשה זו ולא להזכיר בשם ההויה, הוא גם כן מבואר מצד מה שאמרנו שכלל אלו המאמרות, אינו רק ענין המנהג הטבעי וסידורו הנוהג תמיד כמשפטו, וכמו שאמרו: "עולם כמנהגו נוהג" (ע"ז נ"ד ב). ולזה יוחס לשם א-להים ואין א-להים בכל מקום אלא דיין [מכילתא פ' יתרו], כי הוא המנהיג והמסדר אלו הנמצאות בשורת הדין הטבעי.

7. שמות יג:טז

וְהָיָה לְאוֹת עַל־יְדִלְכָּהּ וּלְטוֹטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ כִּי בְחִזְקִי יָד הוֹצִיאָנִי יְ-הוָה מִמִּצְרָיִם: {ס}

“And so it shall be as a sign upon your hand and as a symbol on your forehead that with a mighty hand God freed us from Egypt.”

8. פירוש רמב"ן על התורה שמות יג:טז

...ועתה אמר לך כלל בטעם מצות רבות הנה מעת היות ע"ג בעולם מימי אנוש החלו הדעות להשתבש באמונה, מהם כופרים בעקר ואומרים כי העולם קדמון, כחשו בה' ויאמרו לא הוא (ירמ' ה יב), ומהם מכחישים בידיעתו הפרטית ואמרו איכה ידע אל ויש דעה בעליון (תהלים עג יא), ומהם שיודו בידיעה ומכחישים בהשגחה ויעשו אדם כדגי הים שלא ישגיח האל בהם ואין עמם ענש או שחר, יאמרו עזב ה' את הארץ. וכאשר ירצה האלהים בעדה או ביחיד ויעשה עמם מופת בשנוי מנהגו של עולם וטבעו, יתברר לכל בטול הדעות האלה כלם, כי המופת הנפלא מורה שיש לעולם א-ל ויהיה מחדשו, וידע ומשגיח ויכול...

...And now I shall declare to you a general principle in the reason of many commandments. Beginning with the days of Enosh when idol-worship came into existence, opinions in the matter of faith fell into error. Some people denied the root of faith by saying that the world is eternal; *they denied the Eternal, and said: It is not He* [Who called forth the world into existence]. Others denied His knowledge of individual matters, *and they say, How doth G-d know? and is there knowledge in the Most High?* Some admit His knowledge but deny the principle of providence *and make men as the fishes of the sea*, [believing] that G-d does not watch over them and that there is no punishment or reward for their deeds, for they say *the Eternal hath forsaken the land*. Now when G-d is pleased to bring about a change in the customary and natural order of the world for the sake of a people or an individual, then the voidance of all these [false beliefs] becomes clear to all people, since a wondrous miracle shows that the world has a G-d Who created it, and Who knows and supervises it, and Who has the power to change it...

ומן הנסים הגדולים המפרסמים אדם מודה בנסים הנסתרים שהם יסוד התורה כלה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבינו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכלם נסים אין בהם טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין ביחיד, אלא אם יעשה המצות וצליחנו שחרו, ואם יעבר עליהם יכריתנו ענשו, הכל בגזרת עליון כאשר הזכרתי כבר (בראשית יז א, ולעיל ו ב). ויתפרסמו הנסים הנסתרים בענין הרבים כאשר יבא ביעודי התורה בענין הברכות והקללות, כמו שאמר הכתוב (דברים כט כג-כד) "ואמרו כל הגוים על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת, ואמרו על אשר עזבו את ברית ה' אלהי אבותם", שיתפרסם הדבר לכל האמות שהוא מאת ה' בענשם. ואמר בקיום "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך". ועוד אפרש זה בעזרת השם (ויקרא כו יא):

Through the great open miracles, one comes to admit the hidden miracles which constitute the foundation of the whole Torah, for no one can have a part in the Torah of Moses our teacher unless he believes that all our words and our events, [as dictated in the Torah], are miraculous in scope, there being no natural or customary way of the world in them, whether affecting the public or the individual. Instead, if a person

observes the commandments, His reward will bring him success, and if he violates them, His punishment will cause his extinction. It is all by decree of the Most High, as I have already mentioned. The hidden miracles done to the public come to be known as is mentioned in the assurances of the Torah on the subject of the blessings and imprecations, as the verse says: *And all the nations shall say: Wherefore hath the Eternal done thus unto this land? ... Then men shall say: Because they forsook the covenant of the Eternal, the G-d of their fathers.* Thus it will become known to all nations that their punishment came from G-d. And of the fulfillment of the commandments it says, *And all the peoples of the earth shall see that the name of the Eternal is called upon thee.* I will yet explain this, with the help of God.

9. פירוש רמב"ן על התורה שמות כה:כד

"זר זהב סביב" – ... שזה סוד השולחן, כי ברכת השם מעת היות העולם, לא נברא יש מאין. אבל **עולם כמנהגו נוהג**, דכתיב: "וירא א-להים את כל אשר עשה והנה טוב מאד". אבל כאשר יהיה שם 'שורש דבר' תחול עליו הברכה ותוסיף בו, כאשר אמר אלישע הגידי לי מה יש לך בבית (מ"ב ד ב), וחלה הברכה על אסוך שמן ומלאה כל הכלים, ובאליהו "כד הקמח לא כלתה וצפחת השמן לא חסר" (מ"א יז טז). וכן השולחן בלחם הפנים, בו תחול הברכה, וממנו יבא השובע לכל ישראל.

10. פירוש רמב"ן על התורה ויקרא כו:יא

... ויזכר בארנו כי כל אלה הברכות כלם נסים, אין בטבע שיבאו הגשמים ויהיה השלום לנו מן האויבים ויבא מרר בלבם לנוס מאה מפני חמשה בעשותנו החקים והמצות, ולא שיהיה הכל הפך מפני זרענו השנה השביעית. ואף על פי שהם נסים נסתרים **שעולם כמנהגו נוהג עמהם**, אבל הם מתפרסמים מצד היותם תמיד לעולם בכל הארץ, כי אם הצדיק האחד יחיה ויסיר ה' מחלה מקרב וימלא ימיו, יקרה גם זה בקצת רשעים, אבל שתהיה ארץ אחת כלה ועם אחד תמיד בדרך הגשם בעתו ושבע ושלחה ושלום ובריאות וגבורה ושברון האויבים, בענין שאין כמוהו בכל העולם, יודע לכל כי מאת ה' היתה זאת. ועל כן אמר "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" (דברים כח י).

...Now we have already explained that all these blessings are miracles, for it is not natural that the rains should come [in their due season], and that we should have peace from our enemies, and that they should have faintness of heart so that a hundred of them flee before five, as a result of us observing the statutes and commandments of God, nor that everything should be the opposite [i.e., that none of these things should happen] because of us planting in the Seventh year [which we are forbidden to do]. But although they are hidden miracles, for they are [brought about] by means of the natural events of the world occurring according to their habit, yet [the Torah mentions them separately because] they come to be known [as miracles] because of their constant and continuous occurrence in the whole Land. For if one righteous person lives and G-d takes away sickness from them, and that person lives a full life, this also happens to some wicked people [and is thus not acknowledged as miraculous]. But when an entire

land and a whole people always have rains coming in their season, and plenitude, security, peace, health, strength and defeat of their enemies, in a manner unparalleled in the whole world, it becomes known to all that *this is the Eternal's doing*. Therefore God said [in connection with these blessings], *And all the peoples shall see that the Name of the Eternal is called upon you, and they shall be afraid of you...*(Devarim 28:10)